

A TÍDZSÁNI REND SZEREPE A MAROKKÓ ÉS SZENEGÁL KÖZÖTTI KAPCSOLATOKBAN

Dévényi Kinga*

Bevezető

Tanulmányomban azzal a kérdéssel kívánok foglalkozni, hogy hogyan változott meg a 18–19. században Északnyugat-Afrikában létrejött misztikus (szúfi) rendek¹ tevékenységének jellege, hogyan jutottak olyan társadalmi és politikai szerephez, amely döntően megváltoztatta megítélésüket, és részben tevékenységük jellegét is. A kora középkorban létrejött, és elsősorban a közel-keleti térségben széles körben elterjedt rendek² mind a nacionalista, mind pedig az iszlamista mozgalmak támadásainak célpontjaivá váltak azért, mert a nagy muszlim tömegek figyelmét elterelték a politikai életben való részvételtől, és azt csupán a lelki élettel foglalkozó rítusra irányították.

Ezzel szemben az új északnyugat-afrikai rendek – a tídzsáni, a muríd és a szanúszi – kezdetől foga aktív szerepet játszottak a társadalmi életben az oktatás, a gyarmatosítással szembeni aktív és passzív rezisztencia, és nem utolsósorban az iszlamizáció révén, amelynek segítségével a nyugat-afrikai szubszaharai térségeket sikerült összekapcsolni Észak-Afrikával nemcsak vallási és kulturális, hanem politikai szempontból is. Ebben a kapcsolatépítésben kiemelkedő szerepet játszott a tídzsáni rend az esetükben „anyaországnak” tekinthető Marokkó és Szene-gál kapcsolatainak egyre szorosabbá tételével.³ Ez mindenekelőtt a rend szellemi központjának tekinthető észak-marokkói Fezben lévő renház (*závija*) tídzsánik által történt meglátogatása (*zijára*) során történt.

* Dévényi Kinga, egyetemi docens, Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék, Budapesti Corvinus Egyetem.

¹ A szúfik, azaz az iszlám misztikusok meghatározását lásd Nicholson, Reynold A. (1914): *The Mystics of Islam*. G. Bell and Sons, London. A misztikus rendek áttekintését adja Trimmingham, John Spencer (1971): *The Sufi Orders in Islam*. Clarendon Press, Oxford, 105.

² A kádírjia rendnek a 19. századi algériai francia gyarmatosítók elleni harcaitól eltekintve. Az ő tevékenységükre vonatkozóan lásd például Clancy-Smith, Julia A. (1994): *Rebel and Saint. Muslim Notables, Populist Protest, Colonial Encounters (Algeria and Tunisia 1800–1904)*. University of California Press, Berkeley, 71–72. Ezzel kapcsolatban lásd még Bennisson, Amira K. (2002): *Jihad and its Interpretations in Pre-Colonial Morocco. State–Society Relations During the French Conquest of Algeria*. RoutledgeCurzon, New York.

³ Erre nézve lásd Said Hammouchi, Mohammed (2018): La motivation entrepreneuriale entre le Maroc et le Sénégal: une relecture à travers l’Islam confrérique. In: Congnard, Laureline (szerk.): *L’Afrique: un continent sur la voie de l’intégration*. Centre Universitaire Francophone, Szeged.

Az iszlám elterjedése a szubszaharai térségben és a tídzsáni rend

A történelmi kapcsolatok, amelyek Marokkót a Szaharától délre, a „feketék országához” (*bilád asz-szúdán*) kötik, nagyon ősiek. Az iszlám elsősorban a transzszaharai élénk kereskedelmi kapcsolatoknak köszönhetően már a 8. században megjelent a szubszaharai térségben.⁴ Ezek a kereskedelmi kapcsolatok tették lehetővé az arany, a fegyverek, a fűszerek, az ékszerek stb. áthaladását. A karavánokkal vallástudósok, diákok és könyvek is vándoroltak. Időnként azonban a szubszaharai iszlamizáció katonai jelleget öltött. Az észak felől érkező iszlám fokozatosan terjedt el a Szaharától délre,⁵ amint azt a történész al-Bakri tanúsítja, aki már a 11. században leírta az iszlám jelenlétét egyes királyi udvarokban.⁶ A Marokkó térségében is uralkodó Almoravidák az 1061-es évtől fegyverek segítségével terjesztették ki az iszlám fennhatóságát a Szaharától délre eső területekre, ahol ettől a korszaktól kezdve biztosították a marokkói térség befolyását.⁷ Egyes források ugyanakkor arról számolnak be, hogy magrebi muszlim prédikátorok indultak útnak e térség iszlamizálására.⁸ A Szenegál folyó völgyében a fulani és a tukulor (*toucouleur*)⁹ nép is kapcsolatba került az iszlámmal. A 11. században a nyugat-szudáni régió iszlamizált tudósi vallási iskolákat alapítottak. Ibn Battúta, a 14. századi nagy marokkói utazó a térségben már több muszlim uralkodóházról tesz említést, közöttük a Nagy Mali Birodalom szultánjáról, akinek az uralma a mai Szenegál egy részére is kiterjedt.¹⁰ A 17–18. században ezeken a területeken teokratikus államok jöttek létre imámok (*almami*) vezetésével.¹¹ Az egyes csoportok vagy uralkodóházak áttérése ellenére a tömegekre egészen a 19. századig kevés hatása volt az iszlámnak. Az iszlám tömeges felvétele a térségben a misztikus rendek térnyeréséhez kapcsolódik, s azokon belül is Nyugat-Afrikában elsősorban a tídzsáni rendhez.

A tídzsáni rend tagjainak száma ma a világon több mint 300 millió,¹² akik mind azt vallják, hogy a rend alapítójának, Ahmad at-Tídzsáninak az észak-marokkói Fezben lévő sírja zarándoklat¹³ helye, és olyan irány (*kibla*),¹⁴ amely felé fordulva lehet, illetve kell fohászzkodni és áldást kérni. Ma a rendnek nem Észak-Afrikában, kialakulása helyszínén, hanem Nyugat-Afrikában van a legtöbb követője, egyedül Szenegálban mintegy 8–9 millió híve van. Eredetileg a harcos *marabout-k*¹⁵

⁴ Levtzion, Nehemia (1979): The Sahara and the Sudan from the Arab Conquest of the Maghrib to the Rise of the Almoravids. In: Fage, John Donnelly (szerk.): *The Cambridge History of Africa. Vol. 2. From 500 BC to AD 1050*. Cambridge University Press, Cambridge, 637.

⁵ Az iszlám nyugat-afrikai elterjedéséről lásd Schmitz, Jean (2000): *L’islam en Afrique de l’Ouest: les méridiens et le parallèles. Autrepard*, 16. sz.

⁶ al-Bakri, Abu Ubajd Abdalláh (2003): *al-Maszálík wa-l-mamálik*. Dár al-Kutub al-Ilmijja, Beirut, 353.

⁷ Sambe, Bakary (2010): *Islam et diplomatie: La politique africaine du Maroc*. Marsam, Rabat.

⁸ Saint-Lary, Maud – Samson, Fabienne (2011): *L’islam du nord au sud du Sahara. Traces et passerelles, prédicateurs et colonisateurs. Entretien avec Jean-Louis Triaud. ethnographiques.org*, 22. sz. 2011. május. <https://www.ethnographiques.org/2011/Saint-Lary-Samson-Triaud> (2021. 09. 09.)

⁹ Coulon, Christian (1981): *Le marabout et le prince (Islam et pouvoir au Sénégal)*. Pedone, Paris, 18.

¹⁰ Ibn Battúta (é.n.): *Rihla: Tuḥfat an-nuẓẓār fī garāib al-amszār wa-adzšáib al-aszfār*. Dár al-Kitáb al-Miszri, Kairó, 443.

¹¹ Robinson, David (2000a): *Revolutions in the Western Sudan*. In: Levtzion, Nehemia – Pouwels, Randall Lee (szerk.): *The History of Islam in Africa*. Ohio University Press, Athens, Ohio, 136.; Coulon, i.m. 19.

¹² Azjad min 350 miljón murid jadinúna bi-l-valá li-l-hiláfa al-ámma li-t-tarika at-tídzsánijja bi-Ajn Mádi. *An-nahár online*, 2014. 05. 18. <https://www.ennaharonline.com/ازيدمن-350-مليون-مريد-جدينون-بالو-لا-ملايخ> (2021. 09. 09.)

¹³ Tulajdonképpen „látogatás” (*zijára*), az arab kifejezés megkülönbözteti a mekkai zarándoklattól (*haddzs*). A *zijáráról* lásd Dermenghem, Émil (1954): *Le culte des saints dans l’islam maghrébin*. Gallimard, Paris, 347.

¹⁴ A *kibla* eredeti jelentése a mekkai Kába felé mutató imairány.

¹⁵ A Magreb-térségben eredetileg egy megerősített rendházban (*ribát*) lakó vallási ember, aki egyrészt részt vesz a szent háborúkban, másrészt a nem *serif* leszármazású vallási elithez tartozott. Később a szent életű embereket nevezték így. A szúfi rendek térhódítása után a rendek sejkjeit is így nevezték. Coulon, i.m. 15–16.; Dermenghem, i.m. 346.

– mint al-Háddzs Umar Tall (1794–1864) – erőfeszítései nyomán, a gyarmati elnyomás elleni mozgalomként jelentkezett.¹⁶ A szenegáli volof területeken azonban a rend elterjesztése a *marabout*-k új generációjába tartozó al-Háddzs Málík Szi (1855–1922), és Abdalláh Nyasz (1844–1922) hittérítő és oktató munkájának volt köszönhető.¹⁷ E két nagy ág fő rendháza és zarándoklatának színhe-lye Tivavan (*Tivaouane*), illetve Kaolak. Az alapítók utódai szintén hozzájárultak ahhoz, hogy a rend gyökeret eressen és elterjedjen Szenegálban. A tídzsáni rendet ma több ág vagy „ház” (*dára*) képviseli, amelyek mindegyike egy családra nyúlik vissza, amelynek őse élete során lelki érdemei, karizmája vagy a tanítványokkal elért sikerei alapján tűnt ki.¹⁸ Ez a sok „ház”, amelynek gyakorlata az alapító tanítása szerint különbözik, ugyanannyi szent városnak felel meg, ahol a nagycsaládok őseinek és leszármazottaiknak mauzóleumai vannak, amelyek az évenkénti zarándoklatok és összejövetelek színterei, és zarándokok ezreit vonzzák.¹⁹

Sok nyugat-afrikai országhoz hasonlóan – sőt azoknál minden bizonnyal fokozottabban – Szenegált társadalmilag az iszlámhoz való szoros kapcsolódás jellemzi. A rendek döntő szerepet játszottak az állam felépítésében az 1960-as függetlenség után.²⁰ A politika és a vallás kapcsolata nagyon szoros ebben az országban, annak világi alkotmánya ellenére.²¹ Ezeknek az újonnan létrejött rendeknek a szervezettsége és az állam életében játszott szerepe jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a modern Szenegál a térség legstabilabb országa lett. Az 1960–1970-es években a szocialista eszmék nagy népszerűségnek örvendtek, de a szenegáliak soha nem fordultak el igazán az iszlámtól. Az 1980-as, és különösen az 1990-es évektől kezdve a vallási gyakorlatok egyre inkább láthatóvá váltak a nyilvánosságban.²²

Szenegál lakosságának 82%-a muszlim, s közülük 92% a szúfi rendhez tartozik, a szúfik 55%-a pedig Szenegálban tídzsáni.²³ A tídzsáni rend a transznacionális migráció következtében a szubszaharai Afrika számos más országában is nagy százalékban van jelen,²⁴ illetve a világ más országaiban is megtalálható.²⁵ A másik jelentős rend Szenegálban a 19. század végén Amadou

¹⁶ Lásd Robinson, David (1985): *The Holy War of Umar Tal. The Western Sudan in the Mid-Nineteenth Century*. Clarendon, Oxford; Robinson, David (2005a): *Between Hashimi and Agibu. The Umarian Tijāniyya in the Early Colonial Period*. In: Triaud, Jean-Louis – Robinson, David (szerk.): *La Tijāniyya. Une confrérie musulmane à la conquête de l'Afrique*. Karthala, Paris. Vö. még Azumah, John Alebillah (2001): *The Legacy of Arab-Islam in Africa. A Quest for Inter-religious Dialogue*. Oneworld Publications, London. 128.

¹⁷ Lásd Niane, Seydi Diamil (2019): Elhadji Malick Sy et l'islamisation du Sénégal: le rôle de la Tijāniyya, une confrérie soufie d'origine maghrébine. *Les cahiers de l'Islam. Revue d'études sur l'Islam et le monde musulman*, 2019. 04. 24. https://www.lescachiersdelislam.fr/Elhadji-Malick-Sy-et-l-islamisation-du-Senegal-le-role-de-la-Tijaniyya-une-confrerie-soufie-d-origine-maghrébine_a1821.html (2021. 08. 16.); Kane, Ousmane (2005): Muhammad Niasse (1881–1956) et sa république contre le pamphlet anti-tijāni de Ibn Mayaba. In: Triaud–Robinson, i.m.

¹⁸ Samson, Fabienne (2016): Une Tijāniyya plurielle, enjeux locaux et internationaux. Du Sénégal au Maroc. *Madzsallat ad-dirászat al-ifrikijja*, 2. évf. 4. sz. 7.

¹⁹ Uo. 11–12.

²⁰ Erre vonatkozóan lásd Creevey, Lucy E. (1985): Muslim Brotherhoods and Politics in Senegal in 1985. *The Journal of Modern African Studies*, 23. évf. 4. sz.; O'Brien, Donal Cruise (1981): La filière musulmane: confréries soufies et politique en Afrique noire. *Politique africaine*, 4. sz.

²¹ Szenegál alkotmánya. *Constitution of the Republic of Senegal, Adopted on 7 January 2001*. <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/sn/sn006en.pdf> (2021. 08. 12.)

²² Berriane, Johara (2015): Pilgrimage, Spiritual Tourism and the Shaping of Transnational 'Imagined Communities': The Case of the Tidjani Ziyara to Fez. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, 3. évf. 2. szám. 4. cikk. 10. <https://arrow.tudublin.ie/ijrtp/vol3/iss2/4/> (2021. 08. 23.)

²³ Pew Research Center (2012): *The World's Muslims: Unity and Diversity*. <https://www.pewforum.org/2012/08/09/the-worlds-muslims-unity-and-diversity-1-religious-affiliation/#identity> (2021. 09. 06.)

²⁴ Uo. Lásd még Triaud, Jean-Louis (2010): La Tijāniyya, une confrérie musulmane transnationale. *Politique étrangère*, 4. sz. <https://www.revues.armand-colin.com/eco-sc-politique/politique-etrangere/politique-etrangere-ndeg-42010/tidjaniya-confrerie-musulmane-transnationale> (2021. 08. 14.)

²⁵ Lliteras, Susana Molins (2009): A Path to Integration: Senegalese Tijanis in Cape Town. *African Studies*, 68. évf. 2. sz.

Bamba (1853–1927) által alapított muríd rend, amelynek követői az országon belül sok kulcsfontosságú gazdasági pozíciót foglalnak el, de a rend elterjedése Szenegálra, s azon belül a volof etnikai/nyelvi csoportra korlátozódik,²⁶ mely utóbbi a lakosság mintegy 40%-át teszi ki. A volofok mellett két másik nagy csoport létezik, a fulanik (kb. 24%), valamint a szererek (kb. 15%).²⁷ A tídzsáni rend a fulanik körében alakult ki, de a 20. század elején a szererek is ehhez a renndhez csatlakoztak, majd később a volof területek egy részén is elterjedt.

Szenegálban ma a misztikus rendekhez tartozás szövevényes rendszere nemcsak a tagok etnikai, nyelvi hátterét tükrözi, hanem azt is, hogy vidéki vagy városi környezetből származnak. Bár úgy tűnik, hogy ma a murídot gazdasági fölényben vannak más szúfi rendekkel, s különösen a tídzsáni renndel szemben, azonban a muríd rend történelmének nagy részében lényegében vidéki mozgalom volt, a tídzsáni rend ágai azonban a huszadik század eleje óta meghódították a városi területeket. Ennek következtében a tídzsáni rend a városi középosztályok szúfi rendjévé fejlődött, közülük kerültek ki a politikai elit, az értelmiség, a bürokrácia, az oktatás, az egészségügy, és gyakorlatilag az államhoz kapcsolódó összes hivatal és intézmény alkalmazottai. Vagyis az állam régóta a tídzsáni renndhez tartozik.²⁸

Ahmad at-Tídzsáni és a tídzsáni rend alapítása

A tídzsáni rend névadó alapítója és első sejkje Ahmad at-Tídzsáni (megh. 1815) volt, akit hívei a világ titkos fenntartójának²⁹ és a szúfik pecsétjének tartanak,³⁰ mint ahogy Mohamed próféta a muszlimok számára a próféták pecsétje. A sejk 1737-ben született az ország középső területén, a Szahara peremén fekvő Ajn Mádiban, a vallástudományokkal elmélyülten foglalkozó *seríf*³¹ család gyermekeként. Apja már kiskorában felismerte fia elhivatottságát, ezért neveltetését rábízta Abú Abdalláh Muhammad bin Hamu at-Tídzsáni sejkre (megh. 1749), akinek az irányítása alatt hét évig tanult.³² Az iszlámtudományok mélyreható tanulmányozása után a szúfizmussal kezdett el behatóan foglalkozni, és számos misztikus irányzatot kipróbált.³³ Majd egy látomás érte, amely

²⁶ A rendről és alapítójáról lásd Babou, Cheikh Anta (2007): *Fighting the Greater Jihad: Amadu Bamba and the Founding of the Muridiyya of Senegal, 1853–1913*. Ohio University Press, Athens, Ohio; Glover, John (2007): *Sufism and Jihad in Modern Senegal. The Murid Order*. Boydell and Brewer, Woodbridge. A tanulmány a továbbiakban minden jelentősége ellenére sem foglalkozik ezzel a renndel, elsősorban azért, mert egy szenegáli keletkezésű rend, amely sokáig megmaradt az ország határain belül.

²⁷ *World Directory of Minorities and Indigenous Peoples: Minorities and Indigenous Peoples in Senegal*. Minority Rights Group International, é.n. <https://minorityrights.org/country/senegal/> (2021. 08. 18.)

²⁸ Villalón, Leonardo A. (1995): *Islamic Society and State Power in Senegal. Disciples and Citizens in Fatick*. Cambridge University Press, Cambridge, 125–127, 139–142.

²⁹ Tulajdonképpen pólus (*kutb*), akit negyven helyettes (*badal*) segít. Lásd Dermenghem, i.m. 21–22.; Abun-Nasr, Jamil M. (2007): *Muslim Communities of Grace. The Sufi Brotherhoods in Islamic Religious Life*. Columbia University Press, New York, 152.

³⁰ Abun-Nasr, Jamil M. (1965): *The Tijaniyya. A Sufi Order in the Modern World*. Oxford University Press, London, 28.; Uó. (2007), i.m. 152; Villalón, Leonardo A. (2013): Sufi modernities in contemporary Senegal: Religious dynamics between the local and the global. In: van Bruinessen, Martin–Howell, Julia Day (szerk.): *Sufism and the 'Modern' in Islam*. I. B. Tauris, London.

³¹ A *serífe*k Mohamed unokájától, Haszantól származtatják családjukat. Ahmad at-Tídzsáni családjára vonatkozóan lásd Baráda, Ati Harázim (1997): *Dzsaváhír al-maáni va-bulúg al-amáni fí fajd as-sajh Abi l-Abbász Szídi Ahmad at-Tídzsáni*. Dár al-Kutub al-Ilmíja, Beirut, 24–26. Tanítványának ez a műve, amelyet a sejk életében és annak jóváhagyásával írt, az egyetlen hiteles forrás Ahmad at-Tídzsáni életére vonatkozóan.

³² Uo. 23–24.

³³ Uo. 36.

során megjelent előtte Mohamed próféta, és felszólította, hogy alapítson egy olyan önálló rendet, amelynek az alapja az iszlám tanaihoz való visszatérés, illetve az iszlám öt pilléréhez való szigorú ragaszkodás. A térségben népszerűvé vált rend a hitelesítés során összeütközésbe került a helyi török hatóságokkal, ezért 1798-ban at-Tídzsáni helyettese (kalifa), Szídi Ali Harázim Baráda kíséretében a török elnyomás elől menekülve kivándorolt Marokkóba, és Fezben telepedett le, ahol a helyi szultán, Abú r-Rabía Szulejmán – felismerve benne a nagy tudóst – örömmel fogadta. At-Tídzsáni hamarosan híressé vált arról, hogy a szegényeket segíti a szultántól kapott támogatásból, így nemsokára szent embernek tartotta a környezete. Már 1800-tól érezhetően nőtt a sejkhez közletről, s távolról érkezők száma, ezért Fezben egy rendházat (*záviya*) épített, amelyben most a sírja található. Ezenkívül a szúfi rendek szokása szerint szállította litániás könyvét (*virid*), amelynek mindig az volt a szerepe, hogy az adott rendet megkülönböztesse a többtől.³⁴ Ennek kéziratos példányaikat saját kezűleg hitelesítette, így engedélyezve terjesztésüket. A sejk látomásához hűen őrködött a *záviya* valláserkölcsi tisztasága felett, valamint gondot fordított arra, hogy híveit távol tartsa egyes korábbi rendek eretneknek számító újításaitól (*bidaa*). Így – Mohamed próféta példája alapján – azt is elrendelte, hogy a rendházba rajta kívül senkit ne temessenek el.³⁵

A sejk vagy a rendházban lévő lakrészében tartott összejöveteleket (*dzszalsza*), vagy a Karavijjín-mecsettel³⁶ rivalizáló Díván-mecsetben.³⁷ Ezek az összejövetelek egyaránt szolgálták a tanulást, a tanácsadást, a jogi vélemények (*fátva*) adását, illetve az Istenről való megemlékezés szertartását (*dzikr*); a legtöbb témája pedig a Korán kommentálása (*tafszír*), a prófétai hagyományok (*hadísz*), a jog (*fikh*) és a misztika (*taszawwuf*) körül forgott. Éjszakánként at-Tídzsáni a Koránt recitálta és erre buzdította tanítványait is, elítélve azokat, akik ebben nem követték, vagy naponta két *hizb*-nél³⁸ kevesebbet recitáltak. A tídzsánik szokásává vált a rendházakban, hogy a reggeli ima után egy *hizb*, míg a délutáni ima után egy másodikat recitáljanak el, péntek esténként és más összejövetele alkalmakkor pedig az egész Koránt elrecitálják. Rendházaik elterjesztették a Korán tanítását, szinte nincs olyan rendház, amelyhez ne tartozna oktatási intézmény is.³⁹

Ha azt a gondolatot akarjuk megragadni, amelyet a sejk alapeszméjének tarthatunk, akkor a szellemi emanáció (*fajda*) gondolatát kell kiválasztanunk, amely mindig is fontos szerepet játszott a tídzsáni tanban.⁴⁰ A tídzsáni rend kézikönyvének számító *Dzsaváhir al-maáni* („A [misztikus] fogalmak esszenciái”),⁴¹ a következő szavakkal kezdődik: „*Dicsőség Istennek, aki kiárasztotta (afáda) a szentjeire, az általa szeretettekre és a tisztákra Mohamed fényét.*” Más tídzsáni művek szintén az emanációra történő utalással kezdődnek.⁴² Ez azt jelzi, hogy Ahmad at-Tídzsáni saját spirituális állomását (*makám*) az emanáció eszméjével kapcsolta össze. A következőt tanította: „*Az emanációt, amely Mohamed próféta lényegéből árad ki, a próféták lényege fogadja be, s a próféták*

³⁴ A szúfik otthon is ezeket olvasták, illetve összejöveteleiken ezeket kántálták. A litániák rendszerint Korán-részleteket, illetve fohászokat tartalmaznak.

³⁵ Baráda, *i.m.* 118.; Miftáh, Abd al-Báki (2009): *Advá' alá s-sajh Ahmad at-Tídzsáni va-atbáihí*. Dár al-Kutub al-Ilmijja, Beirut, 170.

³⁶ Egy Kajravánból (Tunézia) származó gazdag hölgy, Fátima al-Fihri alapította 857 és 859 között mint mecsetet, majd később *madraszát*. Mind a mai napig Marokkó legjelentősebb vallási központjának számít.

³⁷ A Díván-mecsetet Szulejmán szultán, at-Tídzsáni protektora alapította 1800-ban.

³⁸ A *hizb* a Korán 1/60-at része. Két *hizb* alkot egy *dzszut*, amelyek napról napra történő elrecitálásával 30 nap alatt lehet végigrecitálni a Koránt.

³⁹ Akaba, asz-Szaíd (2016): An-nasát al-ilmí wa-sz-szakáfi li-z-záviya at-tídzsánijja bi-Gemár hilál al-karnajn 19 va-20m. *Madzsallat al-báhsiz fi l-ulúm al-inszánijja va-l-idzstimájja*, 6. évf. 2. sz.

⁴⁰ Lásd Wright, Zachary (2020): The Concept of the Spiritual Flood (fayda) in Tijani Doctrine. *Ahulfaydah Magazine*, 2020. 12. 18. <https://blog.ahulfaydah.org/2020/12/18/the-concept-of-the-spiritual-flood-fayda-in-tijani-doctrine/> (2021. 08. 14.)

⁴¹ Baráda, *i.m.*

⁴² Például Abdalláh, Ibráhim (2018): *Kásif al-ilbász an fajdat al-hatm Abi l-Abbász*. Al-Matbaa al-Arabijja, ad-Dár al-Bajda.

lényegének emanációját fogadja be az én lényegem. Tőlem oszlik szét minden teremtménybe a világ teremtésétől a feltámadásig.”⁴³ A tídzsáni rend követői két alapvető kérdést illetően különböznek a többi misztikus irányzat képviselőitől. Egyrészt abban, hogy a szúfi rendek általában megengedik követőiknek, hogy más rendek szertartásain is részt vegyenek, illetve liturgikus könyveit használják, a tídzsáni rend azonban megköveteli a kizárólagosságot és tiltja ezt a szokást. Másrészt a szúfi rendek általában helyeslik a szentek sírjainak látogatását, Ahmad at-Tídzsáni viszont ezt egyértelműen megtiltotta, sőt e tilalom betartása a renchez való tartozás egyik feltétele is volt.⁴⁴ A tídzsáni rend követői később úgy tartották, hogy a tilalom csak arra vonatkozik, hogy nem szabad a sírba temetett szent ember közbenjárását kérni, és a világi élet dolgaira vonatkozó kérésekkel fordulni istenhez.⁴⁵

A tídzsáni rend elterjedése és megszilárdulása Szenegálban

A 13. századtól kezdve kialakult misztikus rendek a 16. századra az iszlám világban a muszlim lakosság nagy részét hatásuk alá vonták Marokkótól a Távol-Keletig. Ezek a rendek mindig is nagy szerepet játszottak a tolerancia és a mértékletesség értékeinek védelmében az iszlámban, a Távol-Keleten pedig jelentős szerepük volt a békés iszlamizációban.⁴⁶ Ezt a tendenciát folytatták a 18–19. században létrejött új, úgynevezett reform szúfi rendek is, például a tídzsáni, a szenúsi és a muríd rendek Északnyugat-Afrikában. A reformszúfizmus két dolgot jelentett, a társadalmi szerepvállalást és az ortodox iszlám előírásaihoz való szorosabb kapcsolódást.⁴⁷ Ugyanakkor ezeknek a rendeknek nagy szerepük volt Afrikában az egyes térségek közötti kapcsolatok megszilárdításában, így például a tídzsáni rendnek a Marokkó és a szenegambiai térség közötti kapcsolatokban. A tídzsáni rend szerepe a 20. század második felében tovább erősödött, amit az is jól mutat, hogy a korábban a szúfizmust negatívan megítélő kormányzatok Marokkóban és Algériában egymással vetélkedve próbálták kimutatni, hogy a tídzsáni rend az ő országukból indult útjára.⁴⁸

Az iszlám világ (*dár al-islám*) területén talán sehol nem volt a megújítás (*tadzsdíd*) fogalmának mélyebb hatása, mint Nyugat-Afrikában a 19. században. Abban a korszakban e térség muszlim lakossága türelmetlenül várta a megújító (*mudzszaddíd*) eljövételét.⁴⁹ A rend tanai folyamatosan terjedtek a Szaharától délre, s annak dél-marokkói és mauritániai ágain át jutott el Nyugat-Afrikába, különösen a rend olyan emblemikus alakjai révén, mint a mauritániai Muhammad al-Háfiz (megh. 1830) és a szenegambiai al-Háddzs Umar Tall (1794–1864). A tídzsáni rend 1830 és 1880 között

⁴³ Baráda, *i.m.* 432.

⁴⁴ Abun-Nasr (2007), *i.m.* 153.; Miftáh, *i.m.* 170.

⁴⁵ Abun-Nasr (2007), *i.m.* 153.

⁴⁶ Hodgson, Marshall G. S. (1977): *The Venture of Islam. Vol. 2. The Expansion of Islam in the Middle Periods.* University of Chicago Press, Chicago, 541.

⁴⁷ Abun-Nasr (2007), *i.m.* 236–243.

⁴⁸ Asz-Szarrát, Al-Haszan (2007): At-tarika at-tídzsánijja bajna l-Magrib va-l-Dzsazáir: szirá asz-szijasza va-d-dín. *Al-Jazeera.net*, 2007. 07. 09. <https://www.aljazeera.net/news/reportsandinterviews/2007/7/9/المغرب الطريقة-التيجانية-بين-2021.09.10>

⁴⁹ Egy Mohamednek tulajdonított mondanak szerint utána tizenkét újító kalifának kell jönnie. Aztán eljön a káosz korszaka, amely a világ végét hirdeti. A helyi hagyományok büszkén állítják, hogy a Próféta a nyugat-afrikai Takrumak tartotta fenn azt a megtiszteltetést, hogy ott szülessen meg a két utolsó újító. Ismert, hogy az újítás fogalma az iszlámban az alábbi próféta-i hadiszókból származik: „Isten e közösség (umma) számára minden száz év kezdetekor küld valakit, aki megújítja számára a vallását.” Al-Munaddzsíd, Muhammad Szálih (é.n.): *Al-islám: szuál va-dzsaváb*. <https://islamqa.info/ar/answers/153535/> -يجدد-لها-دينهاحديث ان الله-يبعث-لهذه-الامة-على-راس كل-امانة-سنة-من-2021.08.30.)

eresztett gyökeret a Szaharától délre, de különösen a gyarmati időszakban virágzott fel.⁵⁰ A rend terjesztése akkor öltött szervezett jelleget, amikor a később al-Háddzs Umar Tall néven ismertté vált – a szenegambiai Futa Toro Imámátusban, egy torodbe⁵¹ családban született – Umar ibn Szaíd a mekkai zarándoklat során találkozott a tídzsáni rend egyik vezetőjével, Muhammad al-Gáli sejjkel, aki mellett Mekkában maradt 1828-tól 1830-ig, s aki végül a rend nyugat-afrikai kalifájának⁵² nevezte őt ki. 1852-ben e státuszát kihasználva hirdetett hosszú előkészületek után dzsihadot mind a törzsi vallások követői, mind a gyarmatosítók ellen, a tídzsáni rend társadalmi-vallási berendezkedését ajánlva a gyarmatosítás társadalmi-politikai berendezkedésével szemben.⁵³ Dzsihadja meghirdetésekor erősen támaszkodott a rabszolgákra is, így hozzájárult a rabszolgaság felszámolásához.⁵⁴ Al-Háddzs Umar soha nem használta sem a *mudzsaddid*, sem a *mahdi* címet, hanem magát „a szentek pecsétje utódjának” nevezte, ezzel a tídzsáni rend alapítójára, Ahmad at-Tídzsánira utalva.⁵⁵

A tídzsáni rend a gyarmatosítás alatt

Minden jel arra mutat, hogy a francia gyarmatosítók ellen indított dzsihad nagyban segítette a tídzsáni rend elterjedését Szenegálban, s ehhez hozzájárult a rend későbbi kalifáinak – Málík Szi, Abdalláh Nyasz és az őket követőknek – békés tanításon alapuló hitterjesztő tevékenysége is. Ez magyarázza a rend követőinek nagy számát Szenegálban, mivel a muszlim szervezetek menedékként szolgáltak a gyarmati adminisztrációval szemben. Jóllehet a gyarmatosítás alatt a tídzsáni rend elsősorban a tudósok, az értelmiségiek és a politikusok szűfi rendje volt, ugyanakkor sok földművest is magához vonzott, akiknek a számára a mecsetek és a rendházak védelmet nyújtottak ebben az időszakban.⁵⁶

A sejkek felhívására folyamatosan özönlöttek a francia gyarmatosító seregek elől menekülők – rabszolgák és szabadok, földművesek és nomádok – a dzsihad vezéreinek közelébe. Ezt a területet a kivándorlás földjének (*dár al-hidzsra*) nevezték, a kivándorlást pedig párhuzamba állították Mohamed próféta 622-ben Mekkából Medinába történt kivándorlásával.⁵⁷

A dzsihadisták között ugyanakkor nagy számban voltak tudósok és olyan misztikusok, akik azzal foglalkoztak, hogy a vidéki házakat megújítsák oly módon, hogy a különálló, egyes szen-

⁵⁰ A tídzsáni rend még Nigériában is fontos iszlamizációs és kulturális hatást fejtett ki, lásd Abikan, Musza Abd asz-Szalám (2014): *At-tarika at-tídzsánijja va-dauruhá fi nasr asz-szakáfa al-arabijja al-iszlámijja fi Nidzsirijja. Madzsallat Haulijját at-Turász*, 14. sz.

⁵¹ Az ún. torodbe muszlim vallási vezetőkkel kapcsolatban lásd Willis, John Ralph (1978): *The Torodbe Clerisy: A Social View. The Journal of African History*, 19. évf. 2. sz. 195–202; Hiskett, Mervyn (1976): *The nineteenth-century jihads in West Africa*. In: Flint, John E. (szerk.): *Cambridge History of Africa. Vol. 5. c. 1790 c. 1870*. Cambridge University Press, Cambridge – New York, 155–165; a torodbe vezetők és a dzsihad kapcsolatáról lásd Batran, Aziz (1996): *Les révolutions islamiques du XIXe siècle en Afrique de l’Ouest*. In: Ajayi, Jacob Festus Ade (szerk.): *Histoire générale de l’Afrique. VI. L’Afrique au XIXe siècle jusque vers les années 1880*. UNESCO, Paris, 584.

⁵² A rend központjában él a rendfőnök (sejk), akit a különböző távoli rendházokban egy helyettes (kalifa) képvisel. A rendházak azonban nem alkotnak szigorú rendet, csak szellemi kapcsolatban állnak a központtal.

⁵³ Lapidus, Ira M. (2012): *Islamic Societies to the Nineteenth Century. A Global History*. Cambridge University Press, Cambridge, 614–615.; Lapidus, Ira M. (2002): *A History of Islamic Societies. Second Edition*. Cambridge University Press, Cambridge, 424.

⁵⁴ Szombathy Zoltán (2021): *Az iszlám Fekete-Afrikában*. Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete, Piliscsaba, 144.

⁵⁵ Abun-Nasr (2007), *i.m.* 152.; Willis, *i.m.* 210.

⁵⁶ Például Sambe, *i.m.*; Triaud, Jean-Louis (1992): *L’islam sous le régime colonial*. In: Coquery-Vidrovitch, Catherine – Goerg, Odile (szerk.): *L’Afrique occidentale au temps des Français. Colonisateurs et colonisés, c. 1860-1960*. Ed. la Découverte, Paris.

⁵⁷ Willis, *i.m.* 211.

tekhez (*marabout*) tartozó kis rendházakat beépítették az egyetlen renchez tartozó rendházak transzregionális hálózataiba. A korábbi korszakokban a szúfi rendek rendházai általában autonóm entitások voltak, amelyeket egymástól független szent nemzetségek vezettek. Ezeknek az új rendeknek a rendházai szorosabban kötődtek a központi rendházhoz, amelyik felügyelte az alrendházaknál történő kinevezéseket, figyelemmel kísérte a bennük tanított tanokat, és gyakran ragaszkodott ahhoz, hogy a követőktől beszédett helyi illetékeket továbbítsák a központba. A központi rendházak zarándokhelyként is működtek. A tanok szempontjából a szúfi újjáéledést az jellemezte, hogy a helyes úton járó iszlám társadalom jellemzőinek megóvására helyezte a hangsúlyt. Ezeket a hálózatokat arra használták, hogy alapvető vallási ismereteket és egyszerű misztikát közvetítsenek törzsi tagságuknak, és kisebb-nagyobb mértékben harcoljanak a népi vallásosságnak az ortodox iszlám tanításaitól eltérő szokásai ellen.⁵⁸

A 19. században az al-Háddzs Umar Tall által Szenegálba bevezetett tídzsáni rend maradanónak bizonyult az országban. Mindez számos vallási vezetőnek volt köszönhető, akik a fentiekben jelzett központosítási törekvésekkel ellentétben egymástól elkülönülve, bizonyos mértékig külön utakat járva, nagy *marabout*-családokat alapítottak.⁵⁹ A családi rendházakban (*závíja*) szervezett misztikus rend Futa Toróból (ahonnan eredetileg al-Háddzs Umar Tall származott) Saint-Louis városába (1892 és 1905 között a gyarmati közigazgatás fővárosa) tette át székhelyét, miközben különböző nagyságú városokban is megvetette a lábát, mint például Tivavanban és Kaolakban. Meglehetősen rövid időn belül e két városban híveik számának köszönhetően két nagy tídzsáni *marabout*-család emelkedett ki: Tivavanban a Szi-család,⁶⁰ Kaolakban pedig a Nyasz-család.⁶¹ A Szi-rendház jelentősége abban rejlik, hogy ebből származik egy további, mind a mai napig jelentős irányzat, az ún. *musztarsid*-mozgalom.⁶²

A 19. század végén, a konszolidálódó francia gyarmati rendszer légkörében már nem volt értelme fegyveres ellenállást vezetni a franciákkal szemben az iszlám hit védelme érdekében. Éppen ellenkezőleg, szükség volt egy olyan iszlám megerősítésére, amely elutasítja a fegyveres dzsihadot, és inkább az iszlám társadalomszerkezetének megőrzését részesíti előnyben. A Szenegálban élő vallási vezetők ezt jól megértették. Így másfajta csatát vezettek, amelyet békés ellenállásnak neveztek.⁶³

A francia gyarmatosítás kezdete, 1850 után a koránoktatás is számos új kihívással szembesült a térségben. A gyarmati megszállás közvetlen hatást gyakorolt a korániskolák sorsára, mivel a franciák attól tartottak, hogy ezek a franciaellenes hangulat és a dzsihadista politikai tanítás helyszínei lesznek. Ezért a gyarmatosítóknak az iszlám befolyás elleni harca inkább oktatási, semmint katonai háború formáját öltötte. Különösen figyelemre méltó, hogy 1880 és 1920 között szúfi oktatási

⁵⁸ Uo. 69.

⁵⁹ Uo. 112.

⁶⁰ Robinson, David (2005b): Malik Sy: Teacher in the New Colonial Order. In: Triaud, Jean-Louis – Robinson, David (szerk.): *La Tijāniyya. Une confrérie musulmane à la conquête de l’Afrique*. Karthala, Paris.

⁶¹ Kane (2005), i.m.; Gray, Christopher (1998): The Rise of the Niassene Tijaniyya, 1875 to the Present. In: Kane, Ousmane – Triaud, Jean-Louis (szerk.): *Islam et islamismes au sud du Sahara*. Karthala, Paris.

⁶² Mudzsálisz, Abd al-Aziz (2018): *at-Taszavvuf wa-sz-szjászsa fi sz-Szenegál*. Al Jazeera Centre for Studies, 2018. 11. 13. <https://studies.aljazeera.net/ar/reports/2018/11/181107073246593.html> (2021. 09. 12.). Lásd még részletesen ennek a társadalmilag és politikailag fontos mozgalomnak a leírását: Samson, Fabienne (2005): *Les marabouts de l’islam politique. Le Dahiratoul Moustarchidina wal Moustarchidaty, un mouvement néo-confrérique sénégalais*. Karthala, Paris, 379.

⁶³ Searing, James (2009): The Greater Jihad and Conversion. Sereer Interpretations of Sufi Islam in Senegal. In: Diouf, Mamadou – Leichtman, Mara A. (szerk.): *New Perspectives on Islam in Senegal. Conversion, Migration, Wealth, Power, and Femininity*. Palgrave Macmillan, New York, 101.

forradalom ment végbe. A tídzsáni rend erőfeszítései és új elképzelései az iszlám nevelésről döntő fontosságúak voltak ahhoz, hogy az iszlám misztikát az introspektív elit szellemi törekvéseiből a társadalmi változások mozgatóerejévé változtassák.⁶⁴

Al-Háddzs Málík Szi – alkalmazkodva a gyarmati uralom realitásaihoz és lehetőségeihez – elhatárolta a rendjét a dzsihádtól, és az iszlamizáció békés útját választotta, a hangsúlyt a szellemi irányításra helyezve. Ezzel magához vonzott olyanokat is, akik addig ellenálltak az iszlamizációnak, mint például a szererek, akik a 20. század elejéig megőrizték függetlenségüket, és később is hangsúlyozták az iszlámra való áttérésük önkéntes és békés jellegét.⁶⁵ A vasútvonal mentén fekvő északnyugat-szenegáli Tivavan gyarmati kisvárosból Al-Háddzs Málík Szi tanárokat küldött a gyarmati terület minden szegletébe. A rendház hamarosan a tídzsáni rend szellemi központja lett a volof-övezetekben. Málík Szi a rendházat és a franciák által biztosított infrastruktúrát az iszlám és a tídzsáni rend népszerűsítésére használta. Irányítása alatt a rend új elképzeléseket fogalmazott meg az iszlám nevelésről. Málík Szi franciákkal való kapcsolatai lehetővé tették számára, hogy Szenegálban véghez vigye iszlamizációs stratégiáját a szúfi oktatás és nevelés révén.⁶⁶ A misztikus rendek, s közülük elsősorban a tídzsáni rend azon képessége, hogy a gyarmatosítástól napjainkig alkalmazkodni tudott a társadalmi és politikai kontextusokhoz, elősegítette széles körű uralmát az iszlám bármely más felfogásával szemben a szenegáliak körében.⁶⁷

A két nagy vezető, Málík Szi és Abdallah Nyasz halála után megfigyelhető az egyes rendházak, és az élükön álló *marabout*-családok rivalizálása, amely a mai napig tart, hozzájárulva a rend decentralizálódásához. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy az egyes *marabout*-k legitimitációját döntő részben az al-Háddzs Umar Tall által hagyományozott, s a rend alapítójára visszanyúló litániaskönyv (*virid*) biztosítja. Ennek a könyvnek a *marabout*-családokon belüli, nemzedékről nemzedékre történő hitelesített továbbadása dokumentált hagyományozó láncokon keresztül történik.⁶⁸ Minél rövidebb ez a lánc (*szilszila*), annál nagyobb a presztízse egy-egy *marabout*-nak.⁶⁹ Ez az egységes litániaskönyv minden különbözőség ellenére is összefogja a rendet, illetve szorosan kapcsolja a rend alapítójához.

A fezi látogatás (*zijára*)

A tídzsáni rend rítusainak alkalmazásában vannak ugyan különbségek, de mindegyik szenegáli tídzsáni rendház egyetlen alapelvet követ, mégpedig azt, hogy rendkívül fontos a Marokkóval való lelki kapcsolat, mivel ez az az ország, ahol a rend alapítójának, Ahmad at-Tídzsáni sejknek a sírja

⁶⁴ Diallo, El Hadji Samba Amadou (2011): Exploring a Sufi Tradition of Islamic Teaching: Educational and Cultural Values Among the Sy *Tijāniyya* of Tivaouane (Senegal). *Social Compass*, 58. évf. 1. sz.; Ware, Rudolph T. (2009): The Longue Durée of Quran Schooling, Society, and State in Senegambia. In: Diouf, Mamadou – Leichtman, Mara A. (szerk.): *New Perspectives on Islam in Senegal. Conversion, Migration, Wealth, Power, and Femininity*. Palgrave Macmillan, New York, 28–29.

⁶⁵ Searing, James F. (2002): 'No Kings, No Lords, No Slaves': Ethnicity and Religion among the Sereer- Safèn of Western Bawol, 1700–1914. *The Journal of African History*, 43. évf. 3. sz.; Searing (2009), *i.m.*

⁶⁶ Cuoq, Joseph (1984): *Histoire de l'islamisation de l'Afrique de l'Ouest: Des origines à la fin du XVIe siècle*. Paul Geuthner, Paris.

⁶⁷ Vó, Robinson, David (2000b): *Paths of Accommodation. Muslim Societies and French Colonial Authorities in Senegal and Mauritania, 1880–1920*. Ohio University Press, Athens, Ohio.

⁶⁸ Ez megfelel az iszlámban jól ismert hadisz továbbadási technikának, vagyis a Próféta visszavezetett hagyományok hitelesítésének. Goldziher Ignác (1981): *Az iszlám kultúrája*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 181–591, 195–196.

⁶⁹ Villalón (1995), *i.m.* 131, 282: 65. jegyzet.

van Fez városában, ahova minden évben érkeznek szenegáli zarándokok is. Fez mitikus helynek számít, s az összes tídzsáni arról álmodik, hogy életében legalább egyszer ott imádkozzon.⁷⁰

Amint arról a fentiekben már szó volt, a többi szúfi renchez hasonlóan a tídzsáni rend is sok ágat fejlesztett ki az idők folyamán, és ma nem egy központosított szúfi rend, hanem inkább a szertartások közös öröksége, valamint a társadalmi szerepvállalás kapcsolja őket össze.⁷¹ Ennek megfelelően a legfontosabb közös elem a rend alapítójának legfelsőbb szentségébe vetett hit. Így Ahmad at-Tídzsáni kegyhelye olyan helyet jelent, amelyhez minden rendtag lelkiileg kapcsolódik, ez a rend „központja”. Más *zijára*-gyakorlatokhoz hasonlóan a tídzsáni (sír)látogatás is hozzájárul egy olyan muszlim világhoz, amelynek – bár vitathatatlan központja Mekka, de – vannak regionális lelki pólusai is, mint például Fez a tídzsáni rend tagjai számára. Azon a lelki emanáción kívül, amely – a tídzsáni rend tagjainak hite szerint – Fezből árad ki, a Marokkóba vezető út társadalmi és kulturális szerepet is játszik a tagok transznacionális összetartozásérzése kialakításában, és Marokkóval való azonosulásukban. Ennek alapján jogos az a feltételezés, hogy a tídzsáni zarándoklat hozzájárult a Nyugat-Afrikát és Marokkót magába foglaló vallási közösség kialakításához.⁷² Ezáltal egyben megerősödött Fez, mint e közösség szociokulturális központjának pozíciója.⁷³

Kezetben, a 19. század végén és a 20. század elején ez a sírlátogatás csak a szenegáli tídzsáni rend vezetőire, illetve néhány képviselőjére korlátozódott, akiket a gyarmati időkben megfigyeltek a francia gyarmati hatóságok, félve attól, hogy nagy hatást tesznek rájuk az arab nacionalisták. A gyarmatosítás vége után azonban a rendnek egyre több követője utazott egyre gyakrabban Fezbe.⁷⁴

A rend tanítványai számára egy marokkói tídzsáni sejtől kapott tanítási engedély (*idzsáza*) rendkívüli jelentőséggel bír, mert ez a rend láncolatában biztosítja a tanítvány helyét, aminek következtében közelebb kerül a tídzsáni renház sejkjéhez, sőt magához Mohamed prófétához is. Ez a jelképes közelség biztosítja Szenegálban a rend vezetőinek törvényességét és hírnevüket tanítványaik szemében.⁷⁵

A közlekedési eszközök fejlődése, valamint a Mekkába tartó nyugat-afrikai zarándokútvonal Marokkón történő keresztülhaladása mind hozzájárult a Fezbe irányuló tídzsáni *zijára* kialakulásához. Az Ahmed at-Tídzsáni sírjához tett látogatás (*zijára*) – a nyugat-afrikai rendtagok között – hagyományosan a mekkai zarándoklathoz (*haddzs*) kapcsolódott. Ennek a látogatásnak két szerepe is volt: aki nem tudott eljutni a távoli Mekkába, azok számára helyettesítette a zarándoklatot,⁷⁶ illetve a rend alapítójával való spirituális kommunikáció eszközeként is szolgált.⁷⁷

⁷⁰ Kane, Oumar (1994): Les relations entre la communauté tijane du Sénégal et la zawiya de Fèz. *Annales de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines*, 24. évf.

⁷¹ Triaud, Jean-Louis (2005): Présentation. La Tijāniyya, une confrérie musulmane pas comme les autres. In: Triaud, Jean-Louis – Robinson, David (szerk.): *La Tijāniyya: Une confrérie musulmane à la conquête de l'Afrique*. Karthala, Paris, 14.

⁷² Cohen, Erik. (1992): Pilgrimage and Tourism: Conversions and Diversions. In: Morinis, Alan (szerk.): *Sacred Journeys. The Anthropology of Pilgrimage*. Greenwood Press, Westport. A tídzsáni látogatásokkal kapcsolatos marokkói véleményekre nézve lásd Green, Joel (2018): Sufis in a 'Foreign' Zawiya: Moroccan Perceptions of the Tijani Pilgrimage to Fes. *Independent Study Projects (ISP) Collection*, 3002. https://digitalcollections.sit.edu/isp_collection/3002. (2021. 08. 11.)

⁷³ Uo.

⁷⁴ El Adnani, Jillali (2005): Entre visite et pèlerinage: le cas des pèlerins ouest africains à la Zawiya Tijaniyya de Fès. *Al-Maghrib al-Ifrīqi*, 5. évf. 12–14.

⁷⁵ Az iszlám vallási és szellemi életében fontos szerepet játszó *idzsáza*, terjesztési engedély, meghatározását és részletes ismertetését lásd Goldziher, i.m. 394–399.

⁷⁶ Berriane, Johara (2018): When Senegalese Tidjanis Meet in Fez: The Political and Economic Dimensions of a Transnational Sufi Pilgrimage. In: Luig, Ute (szerk.): *Approaching the Sacred. Pilgrimage in Historical and Intercultural Perspective*. Edition Topoi, Berlin, 302.

⁷⁷ Lanza, Nazarena (2015): Des cheikhs voyageurs aux cheikhs voyagistes: enjeux et implications d'une transition. In: Seck, Abdourahmane – Kaag, Mayke – Guéye, Cheikh – Fall, Abdou Salam (szerk.): *État, Sociétés et Islam au Sénégal. Un air de nouveau temps?* Karthala, Paris, 211.

A tídzsáni rend tanítása szerint a látogatás (*zijára*) során kapcsolatba lehet lépni Ahmad at-Tídzsánival, részesedni lehet isteni emanációiból, illetve útmutatást lehet tőle kapni.⁷⁸ A látogatás Fezbe egyben a tídzsánivá válás rítusa is. Itt történik a beavatási szertartás (*bajaa*), amelynek során a renchez csatlakozók elkötelezik magukat a tídzsáni imák és szertartások végrehajtása mellett. A fezi szentélyt meglátogató nagy számú tídzsáni arra használja a látogatást, hogy formálisan csatlakozzon a renchez, vagy megújítsa az alapító leszármazottaihoz való kötődést.⁷⁹ Végül, mint sok más zarándoklat, ez a *zijára* is felfogható a mindennapi élet problémáinak enyhítésére szolgáló eszközként.

A casablancai kikötő 1920-as évekbeli megnyitása után a Mekkába tartó zarándokutakat észak felé terelték, ami közvetve hozzájárult a Fezbe tartó zarándokok számának növekedéséhez.⁸⁰ A szenegáli függetlenség előestéjén, amikor a mekkai zarándoklat megszervezését magán utazási irodák végezték, ezek az ügynökségek is felajánlottak egy fezi látogatást a tídzsáni rend tagjai számára, akik a mekkai zarándoklatot a *zijarával* akarták kombinálni. A függetlenség elnyerése után, a Szenegál és Marokkó közötti kapcsolatok élénkülésével együtt jelentősen megnőtt a Fezbe tartó szenegáli és nyugat-afrikai zarándokok száma.⁸¹ A nyugat-afrikaiak Fezbe tartó zarándoklata máig jelentős.

A szenegáli zarándoklat Ahmad at-Tídzsáni sírjával és a tídzsáni renddel való kapcsolatában napjainkra politikai és gazdasági kérdéssé vált. A tídzsáni rend jelentőségét mutatja a térségben, hogy a 2000-es évektől az algériai politikai vezetés is nagy hangsúlyt helyez a rend algériai eredetére, Marokkó pedig arra törekszik, hogy a tídzsáni zarándoklat támogatása révén egyrészt hozzájáruljon saját országa vallási identitásának megreformálásához, másrészt Nyugat-Afrika vallási vezetője legyen.⁸² A zarándoklat több mint egy évszázados múltra nyúlik vissza, de csak néhány évtizede duzzadt fel, valódi társadalmi jelenséggé válva Szenegálban, és egyben fontos bevételi forrást jelentve Marokkó számára.⁸³

A fezi *zijára* szerepe a marokkói–szenegáli kapcsolatokban

A tídzsáni rendben elterjedt nézetek szerint a marokkói alavita uralkodók Muláj Szulejmán (1766–1822) korától kezdődően, aki hűséget fogadott Ahmad at-Tídzsáninak Fezben, az ő követőivé váltak.⁸⁴ A függetlenséget megelőző rövid korszaktól eltekintve a marokkói uralkodóház szoros kapcsolatot ápolt a tídzsáni vezetőkkel, közöttük a rend szenegáli vezetőivel is. Ennek jó példája, hogy a Dakarban működő mintegy száz tídzsáni rennház közös búcsújának (*mauszim*) – amelyen a rend több ezer tagja vesz részt – a mindenkori marokkói uralkodó a védnöke.⁸⁵ A tídzsáni rend véleményét egyes arab vezetők rendszeresen ki szokták kérni, mielőtt politikai döntéseket hoznak. Ezzel kapcsolatban például meg lehet említeni, hogy a 20. század második felében a szenegáli tídzsáni

⁷⁸ Berriane, Johara (2014): *La zaouïa d'Ahmad al-Tijāni de Fès: pratiques, représentations et enjeux autour d'un sanctuaire soufi au rayonnement transnational*. PhD disszertáció. Freie Universität, Berlin, 131–167.

⁷⁹ Lanza (2015), *i.m.* 207.

⁸⁰ Berriane (2014), *i.m.* 83–89.

⁸¹ El Adnani, *i.m.* 21.; Berriane (2018), *i.m.* 309–310.

⁸² asz-Szarrát, *i.m.*

⁸³ Berriane (2015), *i.m.* 3.

⁸⁴ Ben Abdalláh, Abd al-Aziz (2020): Limádzá riáját ad-daula al-alavijja li-t-tarika t-tídzsánijja. *At-Tarika t-tídzsánijja*, 2020. 06. 06. <https://www.tidjania.ma/2020/06/06/> (2021. 09. 02.)

⁸⁵ Uo.

vezető, Ahmed at-Tídzsáni Nyasz, nem hivatalos tanácsadója volt II. Haszan marokkói királynak.⁸⁶ A tídzsáni rend kalifájáról és sejkjéről szóló beszélgetés ma is jelen van a két ország magas rangú tisztségviselőinek politikai találkozóin és hivatalos látogatásain.

A fezi tídzsáni zarándoklatot sokan egészítik ki a marokkói királyok rabati mauzóleumának meglátogatásával, amelynek az az érdekessége, hogy ez is főleg vallási jelentéssel bír. Az a tény, hogy a királyokat *marabout*-nak nyilvánítják, pusztán politikai vezetőknél magasabb rangra emeli őket. Az ő meglátogatásukat ezenkívül a Mohamed prófétára visszavezetett származásuk is legitimálja. Ez még inkább tükrözi a szenegáli tídzsáni rend közelségét a marokkói monarchiához, valamint a marokkói királyok Szenegálban játszott kiemelkedő szerepét, ami ahhoz vezetett, hogy Szenegálban szentnek tekintették őket. Ezenkívül a néhai marokkói királyok sírjának beépítése a tídzsáni vallási útvonalba Marokkó Szenegállal kapcsolatos politikájából következik, amelyben a marokkói király vallási státuszát a külpolitikai érdekek befolyásolják, és amelyben a szenegáli tídzsánik figyelemre méltó szerepet játszottak.⁸⁷

A Fezbe tartó zarándoklat folytonosságát elsősorban az tette lehetővé, hogy kapcsolódik más mobilitási formákhoz, különösen a kereskedelemhez és a migrációhoz. Fontos lehetőséggé vált ez a látogatás az Európában élő nyugat-afrikai tídzsáni migránsok számára, akiknek Fez egy olyan közeli helyet jelent, ahol összegyűlhetnek társaikkal, és kapcsolatba léphetnek az otthoniakkal. A fezi látogatás tehát nem korlátozódik a vallási szertartások beteljesítésére, hanem túlmutat azon.⁸⁸ A kereskedelmi tevékenységek például hozzájárultak a Fezbe tartó szenegáli zarándoklat fejlesztéséhez.⁸⁹ Ma még mindig bevett gyakorlat a tídzsáni zarándokok körében, hogy vallási útjukat kereskedelmi tevékenységekkel párosítsák.⁹⁰

A zarándok-kereskedők mobilitása, amely eredetileg Marokkó és Szenegál között zajlott,⁹¹ a 20. század második felétől Európa felé is kiterjedt. Néhány Európában lakó szenegáli zarándok Marokkóban töltött idejét arra használja fel, hogy ellássa magát marokkói termékekkel, amelyeket később az európai szenegáli közösségnek értékesít. Így Fez városa a Szenegál és Európa között keringő áruk kereskedelmi csomópontjává vált, sőt a zarándoklat alkalmából való találkozás lehetőséget kínál az európai és szenegáli áruk cseréjére. Ily módon a rendház a szenegáli tídzsáni rend transznacionális területének fontos elemévé vált.⁹² A marokkói zarándoklat hozzájárult azoknak a szenegáli kereskedőnek az emancipációjához is, akik Marokkó vallási hírneve miatt odautazhattak és ott kereskedhettek.⁹³

Az egyik legkeresettebb árucikk a tídzsáni rend tagjai körében a marokkói viselet, amely beazonosításukat szolgálja Nyugat-Afrikában.⁹⁴ Ez tökéletesen megmutatja, hogy egy olyan utazás, amely egy vallási közösséget egy kulturálisan idegen területhez kapcsol, hogyan járulhat

⁸⁶ Nyasz, Ahmad at-Tídzsáni (2008): At-tídzsánija wa-atbáuh fi Ifrikijá. *Al-Jazeera.net*, 2008. 08. 25. <https://www.aljazeera.net/programs/privatevisit/2008/8/25/التيجاني-نياس-التيجانية> (2021. 08. 12.)

⁸⁷ Berriane (2018), *i.m.* 317.

⁸⁸ *Uo.* 313–314.

⁸⁹ Marfaing, Laurence (2005): Von der Pilgerschaft nach Fès zum Handel in Marokko: Senegalesische Händler und Händlerinnen in Casablanca. In: Wippel, Steffen (szerk.): *Wirtschaft im Vorderen Orient. Interdisziplinäre Perspektiven*. Klaus Schwarz, Berlin.

⁹⁰ Lanza, Nazarena (2014): *Les « ponts de spiritualité » entre le Maroc et les pays d'Afrique subsaharienne se multiplient?* Centre Jaques-Berque. <http://www.cjb.ma/component/k2/item/2488-les-ponts-de-spiritualite-entre-le-maroc-et-les-pays-d-afrique-subsaharienne.html> (2021. 08. 02.)

⁹¹ Ez a folyamat már a 19. század 80-as éveiben elkezdődött, lásd Berriane (2018), *i.m.* 309.

⁹² Berriane (2015a), *i.m.* 3–5.

⁹³ Marfaing, *i.m.*

⁹⁴ Berriane (2015a), *i.m.* 9. Egy dakari vallási ember ezt így fogalmazta meg: „Ha szeretsz valakit, úgy öltözködsz, mint ő. Ezért öltözködnék úgy a szenegáliak, mint a marokkóiak.”

hozzá a külföldi kulturális javak megszerzéséhez, és ahhoz, hogy azokat a sajátjaiknak tartsák, ami ily módon vallási és kulturális identitásuk részévé válik.

Konklúzió

Helyi beágyazottsága és transznacionális kapcsolatai miatt a fezi Ahmad at-Tídzsáni rendház közös kulturális örökséget képvisel, amelynek a népszerűsítése a mai marokkói hivatalos szervezetek is fontos. Ugyanakkor a helyiek a rendházat vallási helyként használják mindennapi imáikhoz és jámbor látogatásaikhoz. A fő csoport azonban, amely a 20. század eleje óta részt vesz ennek a helynek a kialakításában, a nyugat-afrikai tídzsáni rendházak követői, akik azért látogatnak oda, hogy kapcsolatba lépjenek rendjük alapítójával. Ez hozzájárul a nyugat-afrikai tídzsánik összetartozás-érzésének kialakulásához mind a rendház, mind Fez vonatkozásában, amely fontos „társadalmi-kulturális” központ, nem pedig a zarándokvilág periferiája.⁹⁵

Marokkó számos kétoldalú együttműködési projektet indított afrikai államokkal. Ezekben a kétoldalú kapcsolatokban a tídzsáni rend tagjai – különösen a szenegáli tídzsáni szellemi vezetők – döntő szerepet játszottak informális diplomatákként, lobbizva a Marokkó és Nyugat-Afrika – különösen Szenegál – közötti kapcsolatok megerősítéséért.⁹⁶

2007-ben nemzetközi tídzsáni kongresszust tartottak Fezben. A marokkói találkozók célja az volt, hogy előtérbe helyezték Fez rendházát mint a tídzsáni rend lelki központját, és bemutassák annak marokkói eredetét. Ez egyértelműen kifejeződött az esemény nyitóüzenetében, amelyben a marokkói király rámutatott, hogy a szúfizmus a marokkói történelem és kultúra fontos része, és emlékeztette a résztvevőket, hogy a marokkói királyok mindig is döntő szerepet játszottak a tídzsáni rend védelmében és népszerűsítésében, ily módon kiemelve Marokkó elkötelezettségét a rend nemzetközi terjesztése iránt. 2007 óta – Marokkó növekvő politikai és gazdasági részvételével – Afrikában két évente nemzetközi tídzsáni találkozókra kerül sor Fezben a király támogatásával,⁹⁷ ezzel szimbolizálva, hogy a nemzetközi tídzsáni közösség elismeri a rend marokkói eredetét.

Felhasznált irodalom

Abdalláh, Ibráhím (2018): *Kásif al-ilbász an fajdat al-hatm Abi l-Abbász*. Al-Matbaa al-Arabijja, ad-Dár al-Bajdá.

Abikan, Musza Abd asz-Szalám (2014): *At-tarfka at-tídzsánijja va-dauruhá fi nasr asz-szakáfa al-arabijja al-islámijja fi Nídzsírjja*. *Madzsallat Haulijját at-Turász*, 14. sz. 27–38.

Abun-Nasr, Jamil M. (1965): *The Tijaniyya. A Sufi Order in the Modern World*. Oxford University Press, London.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ Sambe, *i.m.* 146.

⁹⁷ Berriane (2018), *i.m.* 315.

- Abun-Nasr, Jamil M. (2007): *Muslim Communities of Grace. The Sufi Brotherhoods in Islamic Religious Life*. Columbia University Press, New York.
- Al-Bakri, Abu Ubajd Abdalláh (2003): *al-Maszálík wa-l-mamálik*. Dár al-Kutub al-Ilmijja, Beirut.
- Al-Munaddzsid, Muhammad Szálíh (é.n.): *Al-izslám: szuál va-dzsaváb*. <https://islamqa.info/ar/answers/153535/>-سنة 2021. 08. 30.)
- Akaba, asz-Szaíd (2016): An-nasát al-ilmí wa-sz-szakáfí li-z-závija at-tídzsánijja bi-Gemár hilál al-karnajn 19 va-20m. *Madzsallat al-báhisz fi l-ulúm al-inszánijja va-l-idzstimájija*, 6. évf. 2. sz. 160–163.
- Asz-Szarrát, al-Haszan (2007): At-taríka at-tídzsánijja bajna l-Magrib va-l-Dzsazáir: szirá asz-szijásza va-d-dín. *Al-Jazeera.net*, 2007. 07. 09. <https://www.aljazeera.net/news/reportsandinterviews/2007/7/9/>-بين المغرب الطريقة التيجانية (2021. 09. 10.).
- Azjad min 350 miljón muríd jadínúna bi-l-valá li-l-hiláfa al-ámma li-t-taríka at-tídzsánijja bi-Ajn Mádi. *An-nahár online*, 2014. 05. 18. <https://www.ennaharonline.com/>-مليون مرید-يديتون-بالولاء-للخ أزيد من (2021. 09. 09.)
- Azumah, John Alembillah (2001): *The Legacy of Arab-Islam in Africa. A Quest for Inter-religious Dialogue*. Oneworld Publications, London.
- Babou, Cheikh Anta (2007): *Fighting the Greater Jihad: Amadu Bamba and the Founding of the Muridiyya of Senegal, 1853–1913*. Ohio University Press, Athens, Ohio.
- Baráda, Ali Harázim (1997): *Dzsaváhir al-maáni va-bulúg al-amáni fi fajd as-sajh Abi l-Abbász Szídi Ahmad at-Tídzsáni*. Dár al-Kutub al-Ilmijja, Beirut.
- Batran, Aziz (1996): Les révolutions islamiques du XIXe siècles en Afrique de l'Ouest. In: Ajayi, Jacob Festus Ade (szerk.): *Histoire générale de l'Afrique. VI. L'Afrique au XIXe siècle jusque vers les années 1880*. UNESCO, Paris, 579–597.
- Ben Abdalláh, Abd al-Azíz (2020): Limádzá riájat ad-daula al-alavijja li-t-taríka t-tídzsánijja. *At-Taríka t-tídzsánijja*, 2020. 06. 06. <https://www.tidjania.ma/2020/06/06/> (2021. 09. 02.)
- Bennison, Amira K. (2002): *Jihad and its Interpretations in Pre-Colonial Morocco. State–Society Relations During the French Conquest of Algeria*. RoutledgeCurzon, New York.
- Berriane, Johara (2014): *La zaouïa d'Ahmad al-Tijânî de Fès: pratiques, représentations et enjeux autour d'un sanctuaire soufi au rayonnement transnational*. PhD disszertáció. Freie Universität, Berlin.
- Berriane, Johara (2015): Pilgrimage, Spiritual Tourism and the Shaping of Transnational 'Imagined Communities': The Case of the Tidjani Ziyara to Fez. *International Journal of Religious*

- Tourism and Pilgrimage*, 3. évf. 2. szám. 4. cikk. 1–10. <https://arrow.tudublin.ie/ijrtp/vol3/iss2/4/> (2021. 08. 23.)
- Berriane, Johara (2018): When Senegalese Tidjanis Meet in Fez: The Political and Economic Dimensions of a Transnational Sufi Pilgrimage. In: Luig, Ute (szerk.): *Approaching the Sacred. Pilgrimage in Historical and Intercultural Perspective*. Edition Topoi, Berlin, 299–321.
- Clancy-Smith, Julia A. (1994): *Rebel and Saint. Muslim Notables, Populist Protest, Colonial Encounters (Algeria and Tunisia 1800–1904)*. University of California Press, Berkeley.
- Cohen, Erik. (1992): Pilgrimage and Tourism: Conversions and Diversions. In: Morinis, Alan (szerk.): *Sacred Journeys. The Anthropology of Pilgrimage*. Greenwood Press, Westport, 47–61.
- Coulon, Christian (1981): *Le marabout et le prince (Islam et pouvoir au Sénégal)*. FeniXX réédition numérique (Auguste Pedone), Paris.
- Creevey, Lucy E. (1985): Muslim Brotherhoods and Politics in Senegal in 1985. *The Journal of Modern African Studies*, 23. évf. 4. sz. 715–721.
- Cuoq, Joseph (1984): *Histoire de l'islamisation de l'Afrique de l'Ouest: Des origines à la fin du XVIe siècle*. Paul Geuthner, Paris.
- Dermenghem, Émil (1954): *Le culte des saints dans l'islam maghrébin*. Gallimard, Paris.
- Diallo, El Hadji Samba Amadou (2011): Exploring a Sufi Tradition of Islamic Teaching: Educational and Cultural Values Among the Sy *Tijāniyya* of Tivaouane (Senegal). *Social Compass*, 58. évf. I. sz. 27–41.
- El Adnani, Jillali (2005): Entre visite et pèlerinage: le cas des pèlerins ouest africains à la Zawiya Tijaniyya de Fès. *Al-Maghrib al-Ifrîqî*, 5. évf. 7–33.
- Glover, John (2007): *Sufism and Jihad in Modern Senegal. The Murid Order*. Boydell and Brewer, Woodbridge.
- Goldziher Ignác (1981): *Az iszlám kultúrája*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Gray, Christopher (1998): The Rise of the Niassene Tijaniyya, 1875 to the Present. In: Kane, Ousmane – Triaud, Jean-Louis (szerk.): *Islam et islamismes au sud du Sahara*. Karthala, Paris, 59–82.
- Green, Joel (2018): Sufis in a 'Foreign' Zawiya: Moroccan Perceptions of the Tijani Pilgrimage to Fes. *Independent Study Projects (ISP) Collection*, 3002. <https://digitalcollections.sit.edu/isp-collection/3002> (2021. 08. 11.)

- Hiskett, Mervyn (1976): The nineteenth-century jihads in West Africa. In: Flint, John E. (szerk.): *Cambridge History of Africa. Vol. 5. c. 1790 c. 1870.* Cambridge University Press, Cambridge – New York, 125–169.
- Hodgson, Marshall G. S. (1977): *The Venture of Islam. Vol. 2. The Expansion of Islam in the Middle Periods.* University of Chicago Press, Chicago.
- Ibn Battúta (é.n.): *Rihla: Tuhfat an-nuzzár fi garáib al-amszár wa-adzsáib al-aszfár.* Dár al-Kitáb al-Miszri, Kairó.
- Kane, Oumar (1994): Les relations entre la communauté tijane du Sénégal et la zawiya de Fèz. *Annales de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines*, 24. évf. 59–68.
- Kane, Ousmane (2005): Muhammad Niassé (1881–1956) et sa république contre le pamphlet anti-tijânî de Ibn Mayaba. In: Triaud, Jean-Louis – Robinson, David (szerk.): *La Tijâniyya. Une confrérie musulmane à la conquête de l'Afrique.* Karthala, Paris, 219–235.
- Lanza, Nazarena (2014): *Les « ponts de spiritualité » entre le Maroc et les pays d'Afrique subsaharienne se multiplient?* Centre Jaques-Berque. <http://www.cjb.ma/component/k2/item/2488-les-ponts-de-spiritualite-entre-le-maroc-et-les-pays-d-afrique-subsaharienne.html> (2021. 08. 02.)
- Lanza, Nazarena (2015): Des cheikhs voyageurs aux cheikhs voyagistes: enjeux et implications d'une transition. In: Seck, Abdourahmane – Kaag, Mayke – Guèye, Cheikh – Fall, Abdou Salam (szerk.): *État, Sociétés et Islam au Sénégal. Un air de nouveau temps?* Karthala, Paris, 205–221.
- Lapidus, Ira M. (2002): *A History of Islamic Societies. Second Edition.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Lapidus, Ira M. (2012): *Islamic Societies to the Nineteenth Century. A Global History.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Levtzion, Nehemia (1979): The Sahara and the Sudan from the Arab Conquest of the Maghrib to the Rise of the Almoravids. In: Fage, John Donnelly (szerk.): *The Cambridge History of Africa. Vol. 2. From 500 BC to AD 1050.* Cambridge University Press, Cambridge, 637–684.
- Lliteras, Susana Molins (2009): A Path to Integration: Senegalese Tijanis in Cape Town. *African Studies*, 68. évf. 2. sz. 215–233.
- Marfaing, Laurence (2005): Von der Pilgerschaft nach Fès zum Handel in Marokko: Senegalesische Händler und Händlerinnen in Casablanca. In: Wippel, Steffen (szerk.): *Wirtschaft im Vorderen Orient. Interdisziplinäre Perspektiven.* Klaus Schwarz, Berlin, 235–260.
- Miftáh, Abd al-Báki (2009): *Advá' alá s-sajh Ahmad at-Tídzsáni va-atbáihi.* Dár al-Kutub al-Ilmijja, Beirut.

- Mudzsálsiz, Abd al-Azíz (2018): *at-Taszavvuf wa-sz-szijásza fi sz-Szenegál*. Al Jazeera Centre for Studies, 2018. 11. 13. <https://studies.aljazeera.net/ar/reports/2018/11/181107073246593.html> (2021. 09. 12.).
- Niane, Seydi Diamil (2019): Elhadji Malick Sy et l'islamisation du Sénégal: le rôle de la Tijâniyya, une confrérie soufie d'origine maghrébine. *Les cahiers de l'Islam. Revue d'études sur l'Islam et le monde musulman*, 2019. 04. 24. https://www.lescahiersdelislam.fr/Elhadji-Malick-Sy-et-l-islamisation-du-Senegal-le-role-de-la-Tijaniyya-une-confrerie-soufie-d-origine-maghrébine_ar821.html (2021. 08. 16.).
- Nicholson, Reynold A. (1914): *The Mystics of Islam*. G. Bell and Sons, London.
- Nyasz, Ahmad at-Tídzsáni (2008): At-tídzsánijja wa-atbáuhá fi Ifríkijá. *Al-Jazeera.net*, 2008. 08. 25. <https://www.aljazeera.net/programs/privatevisit/2008/8/25/-التيجاني-نياس-التيجانيةأحمد-> (2021. 08. 12.).
- O'Brien, Donal Cruise (1981): La filière musulmane: confréries soufies et politique en Afrique noire. *Politique africaine*, 4. sz. 7–30.
- Pew Research Center (2012): *The World's Muslims: Unity and Diversity*. <https://www.pewforum.org/2012/08/09/the-worlds-muslims-unity-and-diversity-1-religious-affiliation/#identity> (2021. 09. 06.).
- Robinson, David (1985): *The Holy War of Umar Tal. The Western Sudan in the Mid-Nineteenth Century*. Clarendon, Oxford.
- Robinson, David (2000a): Revolutions in the Western Sudan. In: Levtzion, Nehemia – Pouwels, Randall Lee (szerk.): *The History of Islam in Africa*. Ohio University Press, Athens, Ohio, 131–152.
- Robinson, David (2000b): *Paths of Accommodation. Muslim Societies and French Colonial Authorities in Senegal and Mauritania, 1880–1920*. Ohio University Press, Athens, Ohio.
- Robinson, David (2005a): Between Hashimi and Agibu. The Umarian Tijâniyya in the Early Colonial Period. In: Triaud, Jean-Louis – Robinson, David (szerk.): *La Tijâniyya. Une confrérie musulmane à la conquête de l'Afrique*. Karthala, Paris. 101–124.
- Robinson, David (2005b): Malik Sy: Teacher in the New Colonial Order. In: Triaud, Jean-Louis – Robinson, David (szerk.): *La Tijâniyya. Une confrérie musulmane à la conquête de l'Afrique*. Karthala, Paris. 201–218.
- Said Hammouchi, Mohammed (2018): La motivation entrepreneuriale entre le Maroc et le Sénégal: une relecture à travers l'Islam confrérique. In: Congnard, Laureline (szerk.): *L'Afrique: un continent sur la voie de l'intégration*. Centre Universitaire Francophone, Szeged, 149–172.

- Saint-Lary, Maud – Samson, Fabienne (2011): L'islam du nord au sud du Sahara. Traces et passerelles, prédicateurs et colonisateurs. Entretien avec Jean-Louis Triaud. *ethnographiques.org*, 22. sz. 2011. május. <https://www.ethnographiques.org/2011/Saint-Lary-Samson-Triaud> (2021. 09. 09.)
- Sambe, Bakary (2010): *Islam et diplomatie: la politique africaine du Maroc*. Marsam, Rabat.
- Samson, Fabienne (2005): *Les marabouts de l'islam politique. Le Dahiratoul Moustarchidina wal Moustarchidaty, un mouvement néo-confrérique sénégalais*. Karthala, Paris.
- Samson, Fabienne (2016): Une Tidjaniyya plurielle, enjeux locaux et internationaux. Du Sénégal au Maroc. *Madzsallat ad-dirászát al-ifrúkjija*, 2. évf. 4. sz. 4–30.
- Schmitz, Jean (2000): L'islam en Afrique de l'Ouest: les méridiens et le parallèles. *Autrepart*, 16. sz. 117–137.
- Searing, James (2009): The Greater Jihad and Conversion. Sereer Interpretations of Sufi Islam in Senegal. In: Diouf, Mamadou – Leichtman, Mara A. (szerk.): *New Perspectives on Islam in Senegal. Conversion, Migration, Wealth, Power, and Femininity*. Palgrave Macmillan, New York, 91–110.
- Searing, James F. (2002): 'No Kings, No Lords, No Slaves': Ethnicity and Religion among the Sereer-Safèn of Western Bawol, 1700–1914. *The Journal of African History*, 43. évf. 3. sz. 407–429.
- Szenegál alkotmánya. *Constitution of the Republic of Senegal, Adopted on 7 January 2001*. <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/sn/sno06en.pdf> (2021. 08. 12.)
- Szombathy Zoltán (2021): *Az iszlám Fekete-Afrikában*. Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete, Piliscsaba.
- Triaud, Jean-Louis (1992): L'islam sous le régime colonial. In: Coquery-Vidrovitch, Catherine – Goerg, Odile (szerk.): *L'Afrique occidentale au temps des Français. Colonisateurs et colonisés, c. 1860-1960*. Ed. la Découverte, Paris, 141–155.
- Triaud, Jean-Louis (2005): Présentation. La Tijâniyya, une confrérie musulmane pas comme les autres. In: Triaud, Jean-Louis – Robinson, David (szerk.): *La Tijâniyya. Une confrérie musulmane à la conquête de l'Afrique*. Karthala, Paris, 9–17.
- Triaud, Jean-Louis (2010): La Tidjaniya, une confrérie musulmane transnationale, *Politique étrangère*, 4. sz. 831–842. <https://www.revues.armand-colin.com/eco-sc-politique/politique-etrangere/politique-etrangere-ndeg-42010/tidjaniya-confrerie-musulmane-transnationale> (2021. 08. 14.)
- Trimingham, John Spencer (1971): *The Sufi Orders in Islam*. Clarendon Press, Oxford.

- Villalón, Leonardo A. (1995): *Islamic Society and State Power in Senegal. Disciples and Citizens in Fatick*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Villalón, Leonardo A. (2013): Sufi modernities in contemporary Senegal: Religious dynamics between the local and the global. In: van Bruinessen, Martin– Howell, Julia Day (szerk.): *Sufism and the 'Modern' in Islam*. I. B. Tauris, London, 172–191.
- Ware, Rudolph T. (2009): The Longue Durée of Quran Schooling, Society, and State in Senegambia. In: Diouf, Mamadou – Leichtman, Mara A. (szerk.): *New Perspectives on Islam in Senegal. Conversion, Migration, Wealth, Power, and Femininity*. Palgrave Macmillan, New York, 21–50.
- Willis, John Ralph (1978): The Torodbe Clerisy: A Social View. *The Journal of African History*, 19. évf. 2. sz. 195–212.
- World Directory of Minorities and Indigenous Peoples: Minorities and Indigenous Peoples in Senegal*. Minority Rights Group International, é.n. <https://minorityrights.org/country/senegal/> (2021. 08. 18.)
- Wright, Zachary (2020): The Concept of the Spiritual Flood (fayda) in Tijani Doctrine. *Ahlulfaydah Magazine*, 2020. 12. 18. <https://blog.ahlulfaydah.org/2020/12/18/the-concept-of-the-spiritual-flood-fayda-in-tijani-doctrine/> (2021. 08. 14.)